

The Kingdom Connection between the Myth of Arash the Archer and Zab Tahmasab

Ebrahim Farahani Vasheghani

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature,
Payam Noor University, Tehran, Iran

vasheghani1353@pnu.ac.ir

Abstract

Several Middle Iranian writings mention that Zab "spōxt" Afrasiab, thereby restoring water and borders. Some modern Iranian texts ascribe the same act of shooting at Afrasiab and spōxtan of him to Arash. Could the narratives of Arash and the kingdom of Zab perhaps be two iterations of a shared tale, wherein the myth is occasionally ascribed to both a warrior and the ruler of said warrior? Shahnameh scholars have identified various justifications for the omission of Arash's story in Ferdowsi's Shahnameh. We can divide these justifications into two categories: firstly, Ferdowsi's original text did not include Arash's story, and secondly, Ferdowsi's text initially included Arash's story but later removed it during the compilation of Shahnameh. This article investigates whether the Shahnameh presents and narrates the story of Arash the Archer in a distinct narrative style, potentially following the "myth turn" method. The resolution of this inquiry hinges on demonstrating the convergence of the Zab myth and the Arash myth in terms of their underlying motif, as well as substantiating the existence of other instances of transformation and interchange between Zab and Arash in other literary works. By adopting this altered perspective, it becomes plausible to propose the hypothesis that Zab Tahmasab's realm and the tale of Arash are both retellings of an ancient Indo-European myth. This myth revolves around a deity associated with illumination who bestows rainfall and traverses boundaries, thus facilitating the potential for collective migration. Furthermore, the transfer and "myth turn" from Arash to Zab are evident in various Middle Iranian and New Iranian sources and share a

comparable historical context.
Keywords: Arash the Archer, Zab (zao), Shahnameh, Illumination, Rise in Water, Border.

1. Introduction

The tale of Arash is an ancient Indo-Iranian myth, with indications of its existence in older Indo-European stories as well. This myth is a variation of an ancient mythological tale that revolves around the deity of illumination. Following the division of the Indo-European and, subsequently, Indo-Iranian communities, the myth underwent expansion and adaptation in diverse manifestations and under different appellations. However, the underlying narrative of all these versions remains consistent, focusing on the god's story. A diverse array of figures, including Mithra, Tashtar, Azar, Shiva, Tir, Thor, Jam, Fereydon, Zab, and Arash, depict the luminosity of Marznamaz's aquatic realm. Arash was a renowned and esteemed figure among several Aryan tribes, including Indians, Hindus, Persians, and Parthians. Prayers, coinage, and stone sculptures widely celebrated his name, character, and narrative. It is likely that both monarchs, soldiers, and the general populace invoked Arash's name. They burden themselves with numerous responsibilities and seek divine favor and safeguarding by claiming descent from him. Nevertheless, Arash's presence in Ferdowsi's Shahnameh is minimal, with only a few mentions occurring beyond the expected timeframe of his life. This has prompted speculation over the omission of Arash's story in Ferdowsi's Shahnameh, giving rise to several hypotheses. This article quickly examines three perspectives on the absence of the story of Arash in Ferdowsi's Shahnameh. It suggests that the myth of Arash might have been included in the Shahnameh through an alternative narrative while still maintaining its essence. The tale of Arash, the deity associated with the boundary between the Indo-Iranian water regions, is believed to have originated from the king named Zab, as mentioned in certain Middle Iranian and New Iranian accounts. This phenomenon involves the shifting of attribution within a complex sequence of causes and effects, leading to the attribution of the same act of self-care at times to a warrior, at times to a ruler, and at times to God. Given that the

exchange between Arash and Zab has been well-known and common since the middle Iranian period, it is reasonable to assume that Ferdowsi was aware of it. Ferdowsi's *Shahnameh* omits Arash's story to concentrate on narrating the story of Zab Tahmasb's kingdom.

2.Literature

Review

Arash Kamangir has been the focus of numerous studies conducted during the past two centuries. Some of the studies pertaining to Arash or indirectly addressing Arash include: The scholarly article "The preeminent Aryan marksman in Avesta and Tabari" was authored by Noldeke in 1881. This article asserts that the historical context of Arash's narrative predates the Iranian era. The *Rigveda* mentions Arash, an Indo-Iranian figure, as Ariksha. The article "Arash Kamangir and Vishnu," authored by Ziauddin Dashtakhaki and Pourkhalaghi Chatroudi in 2013, examines the similarities and differences between Vishnu and Arash. It sheds light on Arash's history and identity as an Aryan (Indo-Iranian) with potential pre-Aryan origins. The essay "Who was Arash Shawatir?" by Mariya (2012) provides valuable insights on the perspective of Iranians during the Sassanid period regarding the narrative of Arash. It also explores the Indo-Iranian origins of this tale. The article "The Absence of Arash Kamangir in the *Shahnameh*," authored by Jabri and Kehrizi in 2013, examines the rationale behind the omission of Arash's narrative in the *Shahnameh*. The authors argue that the antagonistic relationship between the Sassanid ruling structure and Arash, which manifested itself at the levels of kings, Khawases, and Mobdans, is responsible for this omission. The article "Why is the story of Arash Kamangir not in the *Shahnameh*?" by Khatibi (2016) examines the reasons behind the absence of the story of Arash in the *Shahnameh*. It explores the inclusion of Scythian narratives related to the Rostam family in the Iranian national epic and the impact of these narratives on the portrayal of Arash Kamangir.

In Press

3. Research

Methodology

This article employs a research methodology that combines both descriptive and analytical approaches. In addition to referencing legendary sources, the study draws upon the views of renowned mythologists such as Heinels, Eliade, Karnoy, Dumzil, and others.

4. Conclusion

Despite Arash's significant popularity among the Aryan descendants, Ferdowsi's Shahnameh does not include his name in the expected timeframe. This omission has led Shahnameh experts to propose many explanations for the matter. This article aimed to scrutinize the historical evidence of Arash's narrative, irrespective of the mention of his name, and subsequently identify any references to him within the Shahnameh. Arash belongs to the Irdan group, which is associated with the luminous Marznama water space. He is also part of a family that includes numerous Aryan gods and deities, such as Mithra, Tashtar, Vishnu, Jam, Fereydun, Kiqbad, and Kikhusro. Indo-Iranian mythology prominently features this deity, particularly in the Shahnameh. The Shahnameh depicts it as intervening during periods of drought and darkness that plague the Aryan homelands. By warding off malevolent spirits and restoring light, boundaries, and water, this god restores balance and prosperity. Periods of drought and darkness marked the late Manouchehr kingdom in Iran, leading to the removal of boundaries and water. The era in Shahnameh concludes with the arrival of Zab, who successfully expels Afrasiab and reinstates the borders and water resources. Ferdowsi's narrative style may account for the omission of Arash during this significant period, which encompassed his life and death. Ferdowsi derived this narrative from the exchange and transmission between Arash and Zab, intricately linking it to the story of Hardoshan and the mythological deity of light at the border. The middle Iranian period marked the beginning of this linguistic shift, which persisted into the modern Iranian period. Ferdowsi's awareness of the shift between the names Arash and Zab and their interconnected stories is reasonable. Therefore, by including the story of the kingdom of Zab, there is an opportunity to fill the gap in the narration of Arash's story.

پیوند پادشاهی زاب طهماسب و اسطوره آرش کمانگیر

ابراهیم واشقانی فراهانی * ID | دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

در شماری از متون ایرانی میانه می‌خوانیم که زاب، افرسیاب را «سپوخت» و آب و مرز را بازآورد و همین تیر انداختن به افراسیاب و سپوختن او (نه تیر انداختن به سمتی از زمین) در برخی متون ایرانی نو به آرش منسوب می‌شود. آیا این احتمال وجود دارد که داستان آرش و داستان پادشاهی زاب، دو اجرا از یک اسطوره باشند که با انتقال انتساب در سلسله طولی علل و اسباب، گاه به آرش و گاه به زاب منسوب شده باشد؟ شاهنامه پژوهان دلایلی چند برای توجیه غیاب داستان آرش در شاهنامه فردوسی اندیشیده‌اند که در دو گروه قابل دسته‌بندی است: داستان آرش در متن اساس فردوسی نبوده است و دیگر، داستان آرش در متن اساس فردوسی بوده است و او در سرایش شاهنامه حذف کرده است. آنچه در این مقاله بحث می‌شود این پرسش و پیشنهاد است که آیا ممکن است داستان آرش کمانگیر با چهره گرداندن و مطابق فرآیند «گشت اسطوره» در لایه زیرین و در قالب روایتی دیگر در شاهنامه حضور یافته و نقل شده باشد؟ پاسخ بدین پرسش، موقوف به این است که نشان دهیم اسطوره زاب و اسطوره آرش، بیانگر یک مضمون هستند و دیگر آنکه تبدیل و تبادل میان زاب و آرش در دیگر متون هم دارای نمونه باشد. به تعبیر دیگر، چنان که در نقد اسطوره‌شناختی و نیز در روایت‌شناسی مرسوم است به جای جست‌وجوی نام آرش، پی‌رنگ اسطوره وی در بخشی از شاهنامه که باید جایگاه زمانی حضورش باشد، کاویده شود. با این تغییر نگاه می‌توان این نظریه را مطرح ساخت که با تغییر انتساب خویش کاری از قهرمان به پادشاه در سلسله طولی علل و اسباب، پی‌رنگ اسطوره آرش کمانگیر که تلفیقی از سه خویش کاری آب‌فزایی، مرزنامه‌ی و روشنایی است از آرش به زاب منتقل شده است. به تعبیر دیگر، پادشاهی زاب طهماسب و داستان آرش، هر دو، روایت یک اسطوره کهن‌تر هند و اروپایی‌اند که به موجب آن، ایزد روشنایی، باران می‌بارد و مرز می‌پاید. این انتقال و «گشت اسطوره» میان آرش و زاب به صورت آشکار در شماری از منابع ایرانی میانه و ایرانی نورخ داده‌است و دارای پیشینه و مشابه است.

کلیدواژه‌ها: آرش کمانگیر، زاب (زو)، شاهنامه، روشنایی، آب‌فزایی، مرزنامه‌ی.

مقدمه

نخستین اشاره به نام و زندگانی آرش در متون ایرانی، چنین است: «تشر ستاره رایومند فره‌مند را می‌ستایم که تند به سوی دریای فراخکرت تازد مانند آن تیر در هوا پرآن که آرش تیرانداز بهترین تیرانداز آریایی از کوه ائیروخشوٹ به سوی کوه خوانونت انداخت» (یشت‌ها، ۱۳۷۷: تیریش، کرده ۴، بند ۶). این اشاره، کمی پس‌تر چنین تکرار می‌شود: «تشر ستاره رایومند فره‌مند را می‌ستایم که شتابان بدان سو گراید چست بدان سو پرواز کند تند به سوی دریای فراخکرت تازد مانند آن تیر در هوا پرآن که آرش تیرانداز بهترین تیرانداز آریایی از کوه ائیروخشوٹ به سوی کوه خوانونت انداخت» (یشت‌ها، ۱۳۷۷: تیریش، کرده ۹، بند ۳۷). خلاصه‌وار بودن روایت آرش در یشت‌ها، گواه شهرت او و بی‌نیازی مخاطبان از شرح و بسط داستان او در روزگار سرایش یشت‌ها (تفضلی، ۱۳۷۶: ۴۷) و گواه شکل‌گیری این داستان در روزگاری پیش‌تر از عصر اوستایی است. تشبیه کردن تشر به او نیز چنان‌که در این مقاله بررسی خواهد شد، نتیجه‌خاستگاه یکسان اسطوره‌تشر و اسطوره‌آرش در عصر پیش‌آریایی و هندواروپایی باستان است و این دو به گروه ایزدان روشنایی آریایی تعلق دارند که آب و مرز را ضمانت می‌کنند.

به تعبیر دیگر، داستان آرش، صورتی از یک کهن‌روایت اساطیری درباره‌ایزد روشنایی است که پس از جدایی اقوام هندواروپایی و سپس هندوایرانی از هم به صورت‌های گوناگون و با نام‌های بسیار، بسط یافته و اجرا شده، اما پی‌رنگ همه آن‌ها چنان‌که شرح داده خواهد شد، یکی است و آن، ایزد روشنایی آب‌فزای مرزناماست. این فرآیند انشعاب از اصل واحد دیرینه را مهرداد بهار برای زوج ویشنو-آرش نیز قائل است (بهار، ۱۳۷۳: ۲۰۶) و در این مقاله به خاستگاه واحد اسطوره‌آرش با اسطوره‌های میثره، تشر، آذر، شیوا و ایزدمردمانی چون تیرا، ثور، جم و فریدون اشاره می‌شود. آرش، ایزدی ستوده و مشهور در میان بیشتر تبارهای آریایی چون هندیان، هندوسکایان، پارسیان و پارتیان بوده است و نام و نقش و داستان او به صورت‌های متنوع در دعاها، سکه‌ها و سنگ‌نگاره‌ها تکرار می‌شده و شاهان و پهلوانان —

-
1. Tyr
 2. Thor

احتمالاً عامه مردم - نام آرش را بسیار بر خود می‌نهادند و با انتساب تبار خویش به او، تبرک و تیمن می‌جستند. این شهرت و محبوبیت، چنان بوده که حتی گاه در یک خانه، بیش از یک فرزند را آرش می‌خواندند، چنان که کیقباد، دو پسر خویش را کی آرش (کوی آرشن) و کی بیارش (کوی بی آرشن) نام نهاده بود (یشت‌ها، ۱۳۷۷: زامیادیش، کرده ۱۰، بند ۷۱).

نام آرش و داستان او در متون دوره اسلامی نیز رواج بسیار داشته است؛ با این حال داستان او در مهم‌ترین مجموعه اساطیری و حماسی این دوره؛ یعنی شاهنامه فردوسی دیده نمی‌شود و تنها نام او و اشاراتی به داستان او در بیرون از موضع زمانی زندگانی آرش آمده است.

۱. بیان مسئله

در مقاله حاضر پس از معرفی مقدماتی و اجمالی این سه دسته دیدگاه، این امکان بحث می‌شود که اسطوره آرش با پیکره گردانی، در قالب روایتی دیگر، اما با حفظ پی‌رنگ خود در شاهنامه حضور یافته باشد. اگر هم سو با آرای اسطوره‌شناسانی چون هینلز (۱۳۷۳: ۱۱۹) و مطابق ریشه‌شناسی و تعریف واژه اسطوره (اسطوره، «روایتی» است از...) (الیاده، ۱۳۶۲: ۱۴)، تأکیدمان به جای شخص بر ساختار روایت باشد، می‌توانیم به جای تمرکز بر بودن و نبودن «نام» آرش در جایی از متن شاهنامه که انتظارش می‌رود، «روایتی» را بجوییم که پی‌رنگش با داستان آرش یکی باشد. این پی‌رنگ که عبارت است از سرگذشت ایزد روشنایی مرزنامی آب‌فزای هندوایرانی در برخی از روایت‌ها به پادشاه آرش؛ یعنی زاب منسوب شده است. چنین پدیده‌ای از سنخ تغییر انتساب در سلسله طولی اسباب و علل است که موجب می‌شود خویش‌کاری‌ای واحد، گاه به پهلوان، گاه به فرمان‌روا و گاه به ایزد منسوب شود و همه این انتساب‌ها به سبب جای‌گیری در طول هم، درست باشد.

مطابق فرآیندی که خالقی مطلق از آن با عنوان «گشت» اسطوره‌ها یاد می‌کند (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۷۸)، اسطوره آرش با حفظ پیرنگ، پیکره گردانده است. همچنین مضمون داستان آرش، یک اسطوره بسیار دیرینه هندواروپایی است که سرگذشت ایزدی سه‌گنش را

1. Hinnells, J. R.

2. Eliade, M.

روایت می‌کند. این ایزد کهنسال، ایزد روشنایی است و آب می‌فزاید و و مرز می‌پاید. سرگذشت این کهن‌ایزد در میان تبارهای هندواروپایی در حال گشتن بوده و مخصوصاً در میان هندوایرانیان، شهرت و محبوبیتی خیره‌کننده یافته و به صورت‌های متنوع نقل شده است. این اسطوره در شاهنامه نیز بارها به صورت‌های متفاوت اجرا شده است و یکی از این اجراها، داستان پادشاهی زاب طهماسب است. از آنجا که آرش و زاب، هم‌روزگار بوده‌اند، اسطوره ایزد روشنایی آب‌فزای مرزنا در شماری از متون از پهلوان به پادشاه منتقل شده است. این انتقال و تبادل میان آرش و زاب، دست کم از دوره ایرانی میانه آغاز شده و دارای نمونه بوده است و در دوره ایرانی نو و در متون هم‌روزگار با فردوسی نیز روایتی آشنا بوده است.

۲. پیشینه پژوهش

آرش کمانگیر در دو قرن اخیر، موضوع پژوهش‌های بسیار بوده است. برخی از پژوهش‌ها درباره آرش، اعم از آن که مستقل باشند یا جزئی از پژوهشی دیگر، عبارت‌اند از: مقاله «بهترین تیرانداز آریایی در اوستا و طبری»، اثر نولدکه^۱ (۱۸۸۱). در این مقاله بیان می‌شود که پیشینه داستان آرش، کهن‌تر از عصر ایرانی است و او شخصیتی هندوایرانی است که در ریگ‌ودا با عنوان آریکشا حضور دارد.

مقاله «آرش کمانگیر و ویشنو»، اثر ضیاءالدینی دشتخاکی و پورخالقی چترودی (۱۳۹۳) که با مقایسه و تطبیق ویشنو و آرش، هویت و پیشینه داستان آرش را آریایی (هندوایرانی) و با ریشه‌های احتمالاً پیشاآریایی بازمی‌نماید.

مقاله «آرش شواتیر که بود؟»، اثر دریایی (۱۳۹۲) که حاوی نکته‌هایی مفید از قبیل نحوه نگاه ایرانیان روزگار ساسانی به داستان آرش و اشاراتی به ماهیت هندوایرانی این داستان است.

مقاله «غیبت آرش کمانگیر در شاهنامه»، اثر جبری و کهریزی (۱۳۹۱) که سبب غیبت داستان آرش را در شاهنامه، خصومت‌های نظام حاکمه ساسانی با آرش در سه سطح شاهان و خواص و موبدان می‌داند.

1. Noldeke, Th.

مقاله «چرا داستان آرش کمانگیر در شاهنامه نیست؟» اثر خطیبی (۱۳۹۶) که سبب نبودن داستان آرش را در شاهنامه، افزوده شدن روایت‌های سکایی خاندان رستم به تنه حماسه ملی ایرانیان و فشار این روایت‌ها بر روایت آرش کمانگیر می‌داند.

۳. بحث

۳-۱. مروری بر دلایل ذکر شده برای غیبت داستان آرش در شاهنامه فردوسی
شماری از شاهنامه پژوهان به جست‌وجوی عللی برای توضیح غیبت داستان آرش در شاهنامه پرداخته‌اند و گمانه‌هایی بیان کرده‌اند که برخی از آن‌ها عبارتند از: الف- تعصب فردوسی بر رستم، ب- حذف شدن داستان آرش به سبب افزوده شدن روایت‌های سکایی خاندان رستم و ج- نظریه توطئه.

۳-۱. تعمّد فردوسی در حذف داستان آرش به نفع رستم

بهار بر آن است که «فردوسی داستان آرش را حذف کرده تاریخی که نتوان او را به دست رستم کشت برای رستم وجود نداشته باشد» (بهار، ۱۳۷۶: ۸۹). اگر آرش، پهلوانی بوده باشد، زندگانی و مرگش، پیش از آغاز روزگار پهلوانی رستم در شاهنامه بوده است و این دو نمی‌توانستند مصادمه‌ای با هم داشته باشند. همچنین این نظریه با بحث‌های مربوط به میزان مداخله فردوسی در روایت‌هایی که می‌سروده در اصطکاک است. در مجموع، این نظریه را می‌توان روایتی از عشق و علاقه استاد صاحب‌نام اسطوره‌شناسی به رستم، قلمداد کرد.

۳-۲. حذف شدن داستان آرش از متن اساس فردوسی در پی افزوده شدن

روایت‌های سکایی به تنه حماسه ملی ایرانیان

این نظریه که در مقاله «چرا داستان آرش کمانگیر در شاهنامه نیست؟» (خطیبی، ۱۳۹۶: ۱۴۳-۱۶۱) تبیین شده، مشابه آنچه در مقاله حاضر رخ می‌دهد به جای تکیه بر شخص بر روایت تمرکز کرده است. بر اساس آنچه خطیبی بیان می‌دارد با تزریق شدن روایت‌های سکایی

رستم و خاندانش به بدنه حماسه ملی ایرانیان، اندک اندک جای بر روایت آرش تنگ شده است و در نهایت، داستان آرش از حماسه ملی ایرانیان، حذف شده است.

۳-۳. نظریه توطئه

برخی بر آن اند که علت نبودن داستان آرش در شاهنامه فردوسی، نبودن آن در *خدا/ینامه* است و سبب نبودنش در *خدا/ینامه*، دشمنی ساسانیان با اشکانیان و سیاست‌های اشکانی‌زدایی دولت ساسانی بوده است؛ به ویژه که شورش بهرام چوبینه بر پادشاهی ساسانی، این خصومت را افزود. همچنین آرش، مقدس‌مردی پارتی بوده، پس موبدان زرتشتی ساسانی نمی‌توانستند نام و یاد او را برتابند. همچنین داستان او متعلق به توده‌ها و طبقات فرودست بوده و این‌گونه داستان‌ها، ذاتاً در تقابل با خواست‌های طبقه حاکم و منافع خواص است، پس باز هم داستان او را حذف کرده‌اند (جبری و کهریزی، ۱۳۹۱: ۱۴۱-۱۶۹).

گذشته از خلل‌های نظری و روشی بحث‌های مبتنی بر نظریه توطئه، حقایق ثبت‌شده تاریخی نیز با این نظریه همراه نیست. تبدیل و تغییر در نظام حاکم می‌تواند موجب تقابل‌های خشونت‌آمیز در مقطع زمانی گذار شود، اما سیاست‌های عمومی و عامدانه اشکانی‌زدایی، آن هم در سرتاسر دوره ساسانیان، اگر در واقع بوده باشد، دلایل بسیار و جزئیات مشخص می‌خواهد. ساسانیان، آگاهانه و به گستردگی، نظریه انتساب خویش به اشکانیان را ترویج می‌کردند (*کارنامه اردشیر بابکان*: ۵۸ و فردوسی، ۱۳۸۴، جلد ۶: ۱۹۶-۲۰۰) و آن را مایه مشروعیت خویش می‌انگاشتند.

نظریه ایرانشهر که ساسانیان خود، آن را ترویج می‌کردند (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۹-۲۷)، مبتنی بر وحدت پادشاهی ایرانیان از آغاز تا انجام است و با این نظریه، ساسانیان بر وحدت ناگسستنی خویش با اشکانیان (و نیز کیان و پیشدادیان) تأکید می‌کردند. اشراف دربار ساسانی چه پیش از شورش بهرام چوبینه و چه پس از آن، تبار خویش را به اشکانیان منسوب می‌داشتند (یارشاطر، ۱۳۶۸: ۹۹ و **لوکونین**^۱، ۱۳۶۵: ۱۰۸). در رأس هرم حکومت ساسانی پس از دودمان پادشاهی، هفت خاندان حکومت‌گر بودند که سه خاندان قارن، سورن و اسپندیاز،

^۱. Lukonin, V. G.

قطعاً اشکانی تبار و سه تای دیگر هم احتمالاً اشکانی تبار بودند (کریستن سن^۱، ۱۳۶۷: ۱۲۴). برترین سپهبدان ایران از خاندان‌های اشکانی منصوب می‌شدند و تکرار دو نام سورن و مه‌ران در میان سپهبدان ساسانی، گواه آن است که شغل سپهبدی ساسانیان به طور ضمانت شده و انحصاری به اشکانیان سپرده شده بود (همان: ۱۲۹). در تاریخ اساطیری و حماسی نیز بسیاری از نامداران مانند قارن، گودرز، گیو، گرگین و میلاد، ریشه در شخصیت‌های اشکانی داشتند و نام و یادشان از *خدا/ینامه* زدوده نشد. حتی تمرکز بر شورش بهرام چوبینه (دریایی، ۱۳۹۲: ۱۶۹ و جبری و کهریزی، ۱۳۹۱: ۱۵۶-۱۵۹) نیز دلیل کافی برای حذف یا کمرنگ شدن داستان آرش در *شاهنامه* نیست؛ زیرا شورش بهرام چوبینه، رخدادی دارای مشابهت بوده و جالب آن است که چون ساختار حکومت ساسانیان، درهم تنیده با عناصر اشکانی بود، شورش سپهبدان اشکانی نیز به همت سپهبدان اشکانی فرونشاند می‌شد، چنان‌که پیش از بهرام چوبینه نیز زرمهر سوخرا از خاندان قارن به روزگار قباد سرگرانی‌ها و سرکشی‌ها می‌کرد و قباد، شاپور رازی از خاندان مه‌ران را فراخواند که با سپاهش بیاید و سوخرا را فرو گیرد (طبری، ۱۳۶۲: ۶۳۲-۶۳۹).

نکته جالب‌تر درباره استناد به شورش بهرام چوبینه آن است که مناظره این سردار با خسرو دوم ساسانی که از حسن اتفاق در شاهنامه فردوسی هم ثبت است و حذف هم نشده و استدلال بهرام چوبینه بر اینکه وی از نسل آرش و گرگین است، نه تنها به نفع بهرام تمام نشد، بلکه به عکس به نفع مشروعیت خسرو تمام شد (فردوسی، ۱۳۸۶، جلد ۸: ۲۸-۳۴) و برای ساسانیان بسیار بهتر بود که داستان آرش را با فرض اشکانی بودنش با شدت بیشتر ترویج می‌کردند تا همگان از آن آگاه باشند و ساختار این مناظره موفق سودمند از هم نپاشد.

نظریه خصومت طبقه خواص ساسانی و موبدان زرتشتی با آرش نیز بی‌خلل نیست و نخستین خلل، آن است که موبدان زرتشتی، نام و یاد آرش را در متن مهم‌تر از *خدا/ینامه*، یعنی *اوستا* که خود گردش آورده و مدوّنش ساخته‌اند، حذف نکرده‌اند و او را هم‌ارز یکی از ایزدان یاد کرده‌اند و به دور از منطق است که نامی را در متن مهم‌تر، بستایند و با بودنش در متن کم‌اهمیت‌تر دشمنی ورزند. پس اگر داستان آرش در *خدا/ینامه* نبوده باشد، علتش

¹ Christensen, A. E.

باید چیزی دیگر باشد. همچنین نام انبوهی از پهلوانان بدون تبار پادشاهی، مانند کاوه، قارن، قباد و دیگران از روایت‌های ایرانی زدوده نشده است. همچنین آشکار است که شاهان و پهلوانان و دیگر ناموران ایرانی پیش از ظهور زرتشت پیامبر، نازرتشتی بودند، اما نشانه‌ای از خصومت با آنان به سبب زرتشتی نبودن در میان نیست و بیش ترشان ستوده بوده‌اند. نیز با پژوهش‌هایی که در دو قرن اخیر در هویت و ماهیت آرش شده است (ر. ک: Noldeke, 1881: 445-447 و ضیاء‌الدینی دشتخاکی و پورخالقی چترودی، ۱۳۹۳: ۱۳۷-۱۰۵).

امروزه آشکار شده است که یادکرد آرش در متون هندی باستان نیز آمده است و او مقدس‌مردی پارسی نبوده، بلکه ایزدی ستوده میان بسیاری از تیره‌های آریایی از پارتیان گرفته تا پارسیان، هندیان و هندوسکایان بوده و تخصیص به پارتیان نداشته است.

۴. داستان آرش؛ روایتی از اسطوره ایزد روشنایی آب‌فزای مرزنا

داستان آرش چنان که در ادامه تبیین می‌شود، یکی از روایت‌های اسطوره ایزد روشنایی پرتاب‌گر است که آب می‌فزاید و مرز می‌نماید. این اسطوره در میان تبارهای هندواروپایی به ویژه تبارهای هندوایرانی، شهرت و محبوبیت بسیار داشته و با نام‌های بسیار و در روایت‌های متنوع و با جزئیات تصویری متفاوت و نو به نو، نقل می‌شده است. سبب چنین شهرت و محبوبیتی را باید این دانست که هندواروپاییان در نقل این اسطوره، سرگذشت مهم‌ترین ایزد خویش؛ یعنی روشنایی را بازمی‌گفتند.

مردمان هندواروپایی به تبع زیست‌بوم سرد و تاریک نخستینشان که خاطراتی از آن را ایرانیان در تصویر سرزمین بسیار سرد ایرانویج / آریاویج حفظ کرده‌اند (مینوی‌خرد، ۱۳۵۴: ۶۲ و *وندیداد*، ۱۳۷۶: فرگرد ۱، بند ۲)، روشنایی و نتیجه آن؛ یعنی گرما را فوری‌ترین، مهم‌ترین و مؤثرترین عامل و فاعل در زندگانی خویش می‌دیدند و از این جهت جملگی به انبوهی از ایزدان و ایزدمردمان از جنس روشنایی باور داشتند از قبیل هرمزد، میثره، آذر، تشر، تیشی، دی، یم / جم، ثور، زئوس^۱ و ژوپیترا^۲. الیاده و لوی استراوس^۳ بر این باورند که میان

1. Zeus

2. Jupiter

3. Levi-Strauss, C.

اسطوره‌ها، خویشاوندی‌های بنیادین هست و اسطوره‌های اقوام هم‌تبار از اسطوره‌هایی دیرینه‌تر و مشترک در عصر نیای آن اقوام برآمده و جدا شده است (الیاده، ۱۳۶۲: ۱۴ و لوی استراوس، ۱۳۸۰: ۱-۶۲). بر این اساس، انبوه ایزدان و ایزدمردمان روشنایی در میان تبارهای هندواروپایی باید اصلی یگانه داشته باشند و آن اصل یگانه، احتمالاً آسمان آفتابی یا خود آفتاب بوده است که نیاز بزرگ هندواروپاییان در سرزمین‌های نخستینشان بوده است. آرکا، ایزد آسمان روشن در سنسکریت (جلالی نائینی، ۱۳۷۵، جلد ۱: ۱۷۶) به جهات گوناگون لفظی و محتوایی با «کمان» (Arcus در لاتین / Arch در انگلیسی / Arc و Arco در زبان‌های رومی‌تبار. مقایسه شود با «عرش» در عربی) در پیوند بوده است. در حقیقت، خدا برای هندواروپاییان باستان، تصویری درهم‌تنیده از روشنایی، آسمان و کمان بوده است و این کمان، محل اتصال دو تصور آسمان و روشنایی بوده است که از یک سو، شکل آسمان را و از سوی دیگر ماهیت روشنایی را که پرتاب شدن تیرهای اشعه و آذرخش بوده، تصویر می‌کرده است. آسمان روشن، کمان یا در چهره پیکرینه‌اش کمانداری انگاشته می‌شده که با پرتاب کردن تیرهای روشنایی که اجزایی از تن اوست با تاریکی می‌ستیزیده و آن را از مرز میهن‌های هندواروپاییان دور می‌داشته است. در هر دو سوی شرقی و غربی سرزمین‌های هندواروپاییان، ایزدان پرتاب‌گر روشنایی حضور دارند و این حضور مشترک، ما را بر آن می‌دارد که به ایزدی نخستین مشترک با ماهیت «ایزد روشنایی پرتاب‌گر» یا «ایزد روشنایی کمان‌دار» در میان هندواروپاییان باستان باور داشته باشیم و این ایزد با گذر روزگار در تبارهای هندواروپایی، تجلیات بسیار می‌یابد که یکی از آن‌ها، آرش است. تقارن یادکرد آرش با تشر در *اوستا*، بی‌دلیل نیست و ناظر به خاستگاه مشترک این دو؛ یعنی ایزد روشنایی پرتاب‌گر است که آب می‌فزاید و مرز می‌نماید. تشر، باران بارید و مرزها را پیدا کرد (بندهش، ۱۳۸۰: ۷۰). در *اوستا*، تشر (تیر) از ایزدان روشنایی آب‌فزا است (یشت‌ها، ۱۳۷۷: تیریش، کرده یکم، بند ۲) و در نبرد با آپوش (در *اوستایی*: *apaōša* به معنی پوشاننده آب) است که از دیوان تاریکی آب‌اوبار است (همان: کرده ۶، بند ۲۸). تشر در این نبرد، زین‌افزاری به کار می‌گیرد که بی‌تردید از خانواده پرتابه‌هاست؛ زیرا نقش او در پیکره مرد

کماندار با تیر بر سکه‌های هندوسکایی هست (کارنوی^۱، ۱۳۸۳: ۱۴) و اساساً زین‌افزار ایزدان روشنایی در میان همه اقوام هندواروپایی از جمله ایزد تیر^۲ و ثور در اقوام اسکاندیناوی از جنس پرتابه‌هاست (Turville-Petre, 1964: 81)؛ گاه تیر و گاه نیزه و گاه آنچه پرتابه نیست مانند چکش و گرز، اما آن‌ها را هم پرتاب می‌کنند. این باید باوری برگرفته از شعاع تابش روشنایی / آذرخش باشد که از متن آسمان روشن یا به طور دقیق‌تر از آفتاب پرتاب می‌شود و دیوان تاریکی را می‌سپوزد.

ایزد میترا نیز که نام‌دارترین ایزد روشنایی اساطیر ایرانی است، زین‌افزارهای بسیار در گردونه خویشت دارد که برخی از آن‌ها پرتابه‌اند؛ مانند تیر و نیزه و برخی نیز اصالتاً پرتابه نیستند؛ مانند چکش و گرز، اما میترا همه آن‌ها را پرتاب می‌کند (یشت‌ها، ۱۳۷۷: مهریشت، کرده ۳۱، بندهای ۱۲۷-۱۳۲). نگاره میترای کماندار در ویرانه‌های دورااروپوس^۳ در سوریه (ورمازن^۴، ۱۳۸۷: ۳۷) هنوز برجاست. اما این ایزدان چه چیزی را پرتاب می‌کردند؟ بدیهی است که ایزدان روشنایی، اشعه روشنایی را که پاره‌های تن آنان است، پرتاب می‌کردند. این انگاره، موجب افزوده شدن ویژگی‌ای دیگر به ایزدان روشنایی شده که مطابق آن، این ایزدان، پاره‌های تن خویشت را فدا می‌کنند یا به تعبیر دیگر، تن خویشت را به پاره‌پاره شدن می‌سپارند تا زندگانی در جهان روشنی تداوم یابد. این معنی در سرگذشت بسیاری از ایزدان روشنایی هندواروپایی به رمز یا به تصریح آمده است، مانند ایزد اسکاندیناوی / ژرمنی / انگلوساکسونی تیر (Orel, 2003: 408) که تن خویشت را به پاره شدن می‌سپارد تا گرگ گول‌آسای فنریر^۵ را به زنجیر کشد (sturluson, 2014: 34 & Dumezil, 1988: 142). آرش و جم نیز که از ایزدان و ایزدمردمان روشنایی اند، پاره پاره شدند.

ایزد روشنایی هندواروپایی در عصر هندوایرانی دو خویشت کاری دیگر را نیز در خود برجسته می‌سازد: آب‌فزایی و مرزنامی. ظاهراً پس از خویشت کاری روشنایی، برجسته شدن

¹ Carnoy, A. J.

² Tyr

³ Doura Europas

⁴ Vermaseren, M.

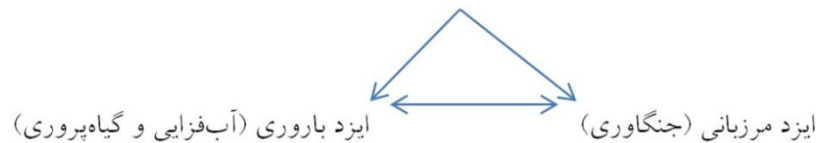
⁵ Fenrir

این دو خویش کاری تازه، نتیجه مقتضیات اقلیم تازه‌ای است که هندوایرانیان در آن مسکن گرفتند. هندوایرانیان که از یک سو در کشاکش با بومیان هند و ایران بودند و از سوی دیگر از کشتزارها و چراگاه‌هایشان در برابر امواج از پس آینده هم‌تبارانشان دفاع می‌کردند، همواره با چرخه «پدید شدن و ناپدید شدن مرزها» مواجه بودند. نیز این مردمان، چنان شیفته گیاه بودند که خود را نژاد کاشف کشاورزی باور داشتند (روایت پهلوی، ۱۳۶۷: ۵۴). آریاییان چون در پی نیاز بزرگشان؛ یعنی گرما و روشنایی، راهی سرزمین‌های گرم‌تر و روشن‌تر شدند (وندی‌داد، ۱۳۷۶، فرگرد ۲: بندهای ۸-۱۹)، بنا به خوی ستورپوری و کشاورزی در مسکن جدیدشان دژهایی به نام «ور» می‌ساختند که مجموعه‌هایی مسکونی - کشاورزی - دامداری بود و آن را به انواع ستور و گیاه می‌آکنند (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۸۰). بقای این ورها از یک سو به مرزبانی ورها و از سوی دیگر به تأمین آب وابسته بود و ضرورت تأمین آب در سرزمین‌های گرم و روشن تازه، محسوس‌تر شده بود. به تبع این نیاز سه گانه (روشنایی، آب و مرز)، ایزد مطلق نیز از نظر آنان، تلفیق واحدی از سه ایزد روشنایی، نگاه‌بان مرزها و فزاینده آب‌ها بود و این، اساس نظریه ژرژ دمزیل^۱ با نام «ایزدان سه‌گنش آریایی» است (ر. ک: Dumezil, 1952: 29-43 و دمزیل، ۱۳۵۴: ۲۹-۴۳). در حقیقت پی‌رنگ اسطوره آرش به مانند اسطوره‌های میثره، تشر، آذر، ویشنو، شیوا و بسیاری دیگر از ایزدان آریایی، تکرار اسطوره ایزد سه‌گنش آریایی است که با تیرهای روشنایی خویش، دیوان را که آب و مرز را می‌بلعد، پس می‌راند و آب را باز می‌آورد و مرز را بازمی‌نماید (ر. ک: واشقانی فراهانی، ۱۳۹۹: ۲۶۳-۲۸۲).

خویش کاری سه‌گانه ایزدان آریایی

¹. Dumezil, G.

ایزد روشنایی (روحانیت و پادشاهی)

خویش‌کاری سه‌گانه ایزدان آریایی: هسته مضمونی اسطوره آرش و دیگر ایزدان روشنایی. روشنایی به مرزبانی و باروری نیرو می‌دهد. مرزبانی و باروری نیز از هم نیرو می‌گیرند و به هم نیرو می‌دهند.

۵. داستان آرش کمانگیر در تبادل و گفت‌وگو با داستان زاب طهماسب

اگر بخش اساطیری شاهنامه، سرگذشت شاه-ایزد آریایی با چهره‌های متعدد و متنوع باشد، می‌توان در ورای چهره شاهان شاخص این دوره از قبیل کیومرث، جم، فریدون و زاب، تکرار یک روایت ثابت، اما با تصویرپردازی متفاوت را تشخیص داد: چرخه برآمدن و فرو شدن مداوم روشنایی که چون برمی‌آید، مرزهای میهن آریایی را بازمی‌نماید و آب و گیاه را باز می‌آورد و چون فرو می‌شود، تاریکی بر زمین چیره می‌شود، مرزهای میهن آریایی درهم می‌ریزد، آب سر در می‌کشد و گیاه می‌پژمرد تا نوبتی دیگر که خورشید فرّه در پیکره شاه-ایزدی دیگر، روشنی آغاز کند و چرخه تکرار شود. داستان آرش نیز در دستگاه اساطیر آریایی، اجرایی از همین روایت است. اسطوره ایزد روشنایی مرزهای آب‌فزا، بارها و زنجیره‌وار در بخش اساطیری شاهنامه تکرار شده است و در بخشی که انتظار حضور آرش می‌رود؛ یعنی در عصر فترات اواخر روزگار منوچهر تا انتهای روزگار زاب نیز بی‌آنکه نامی از آرش باشد، حضور دارد و ایفای نقش می‌کند و قالب آن، پادشاهی زاب طهماسب است. اسطوره ایزد روشنایی آب‌فزای مرزها، پیش‌تر از روزگار زاب نیز در قالب پادشاهی کیومرث، جم و فریدون روایت می‌شود و پس از آن نیز در قالب‌هایی چون پادشاهی کیقباد و کیخسرو نقل می‌شود، اما آن بازه زمانی که مطابق با روزگار زندگانی آرش باشد، روزگار فترات اواخر پادشاهی منوچهر تا انتهای پادشاهی زاب است.

زاب / زو (در / اوستا: اوزو Uzava)، پسر طهماسب منوچهر، واپسین پادشاه پیشدادی، هنگامی به پادشاهی نشست که افراسیاب بر ایران چیره شده بود. او پیرسر بود و پس از پنج

سال پادشاهی در هشتاد سالگی زندگانی را بدرود گفت. دستاورد بزرگ پادشاهی او راندن افراسیاب، تجدید مرزها و بازآوردن آب و گیاه به ایران از پس خشک‌سال مهیب بود (فردوسی، ۱۳۶۶، جلد ۱: ۳۲۷-۳۲۹).

داستان پادشاهی زاب طهماسب، نمونه‌ای از اسطوره‌ایزد روشنایی مرزهای آب‌فراست و به لحاظ زمانی مطابق با مقطعی است که انتظار داستان آرش را داریم. زاب، پادشاهی پیرس و سخت‌خداپرست (همان: ۳۲۷) و دارای مقام معنویت و روحانیتی بود که برای آرش نیز مانند آن نقل شده است: آرش، پیری (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۹۰) «شریف و حکیم و دین‌دار بود» (بیرونی، ۱۳۸۹: ۲۴۹ و ۲۵۰) و این روحانیت، رأس نخست خویش‌کاری‌های ایزد روشنایی در نظریه‌ایزدان سه‌کنش آریایی است. آرش، مرز و آب را به ایران بازآورد و زاب نیز پس از یک دوره اشغال و خشک‌سال به پادشاهی نشست و با راندن افراسیاب از ایران، مرز را بازیافت و آب و گیاه را به ایران بازآورد (مستوفی، ۱۳۶۲: ۸۵ و ۸۶؛ حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۳۴، ۳۵؛ دینوری، ۱۳۴۶: ۱۱؛ مسعودی، ۱۳۴۴، جلد ۱: ۲۲۷؛ بلعمی، ۱۳۵۳، جلد ۱: ۵۵۲؛ ابن اثیر، ۱۳۴۷: ۲۴؛ فردوسی، ۱۳۶۶، جلد ۱: ۳۲۸ و ۳۲۹). افراسیاب، دیو خشک‌سال است و هر بار تاختن او به مرزهای ایران و ناپدید شدن مرزها، با ناپدید شدن آب‌ها و بروز خشکی، همراه بود (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۳۴ و ۳۵ و ابن اثیر، ۱۳۴۷: ۲۵) و راندن افراسیاب و بازیافتن مرزهای ایران، همواره با بارش باران و جوشش چشمه‌ها و کاریزها و جاری شدن رودها همراه بود. از این جهت، افراسیاب، از خانواده دیوان آب‌اوبار (دربندکننده آب) مانند اپوش و وریتره است که با ایزدان روشنایی آب‌فزای هندوایرانی در نبرد بودند.

راندن افراسیاب و بازیافتن مرزهای ایران و بازآوردن آب و گیاه در روایت شاهنامه با پیمانی از پس نبرد، تحقق می‌یابد (فردوسی، ۱۳۶۶: ۱/ ۳۲۷، ۳۲۸) و این با داستان آرش و راندن افراسیاب با پیمانی از پس نبرد، مناسبت دارد، اما در برخی روایت‌های زندگانی زاب، رأس دوم مثلث ایزد روشنایی؛ یعنی خود نبرد و جنگاوری برجسته‌تر می‌شود: زاب «افراسیاب را بسپوخت و باران آورد» (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۴۴). هر چند که سپوختن گاه به معنای راندن نیز هست، معنی اصلی آن، سوراخ کردن است. سپوختن زاب، افراسیاب را که افزون بر مینوی خرد در دیگر منابع از قبیل بندهش (۱۳۸۰: ۱۳۹) نیز آمده است، راندن افراسیاب است

با حفظ اشاراتی به صورت دیرینه‌تر این اسطوره که به موجب آن، ایزد روشنایی با تیر انداختن و سوراخ کردن ابر/ دیو/ اژدها، آب‌های در بند شده را رها می‌سازد تا با بارش باران، مرزها پدید شوند. بدین ترتیب، زاب نیز در گروه ایزدان کمانداری جای می‌گیرد که با سنیدن دیو تاریکی، آب‌ها را آزاد می‌سازند و مرزها را باز می‌یابند. در ادامه برخی روایت‌های صریح را در این باره با مرکزیت زاب، مرور می‌کنیم.

۱-۵. گشت اسطوره آرش به داستان پادشاهی زاب، پدیده‌ای کهن‌تر از شاهنامه اسطوره آرش در *اوستا* و در متون هندی باستان حضور دارد و ریشه آن به روزگار هندواروپایی باستان بازمی‌گردد، اما از چه زمانی این اسطوره وارد تبادل با اسطوره پادشاهی زاب طهماسب می‌شود و ایزد روشنایی آب‌فزای مرزما در سلسله طولی علل و اسباب، میان آرش پهلوان و زاب پادشاه، آغاز رفت و آمد می‌کند؟ مقدمات این گشت اساطیری، دست‌کم از دوره ایرانی میانه فراهم شده است و در دوره ایرانی نو، روایتی آشنا بوده و احتمالاً همین روایت به فردوسی رسیده است و به همین سبب، درست در همان مقطع که آرش، افراسیاب را می‌راند و مرز و آب را بازمی‌آورد در شاهنامه فردوسی، زاب این نقش را برعهده می‌گیرد. گشت اسطوره آرش به زاب در دو گروه از منابع، ظهور یافته است. در گروه نخست، گشت اساطیر از جنس جابه‌جایی در زمان است و اسطوره تیراندازی از روزگار منوچهر به روزگار زاب و حتی بعدتر منتقل شده است و گروه دوم از جنس پیکره‌گردانی است و اسطوره تیراندازی به جای پیکره آرش مستقیماً در پیکره زاب، تجلی می‌یابد.

۲-۵. جابه‌جایی اسطوره آرش در زمان

گذشته از متونی که زمان تیر انداختن آرش را در روزگار منوچهر می‌دانند، ثعالبی در یکی از روایت‌هایش از راندن افراسیاب، این رخداد را به زمان زاب طهماسب می‌داند. در روایت ثعالبی، تیر را زاب ساخت، اما آرش به فرمان او انداخت (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۹۰). دینوری (۱۳۴۶: ۱۱) و ابن مسکویه (۱۳۷۳: ۹۵) نیز همین روایت را نقل می‌کنند، اما با یک نکته دقیق اساطیری؛

یعنی ذکر واژه سپوزیده/ سُنیده شدنِ افراسیاب. مطابق روایت دینوری و ابن مسکویه، آرش، تیر را نه به سوی مرز، بلکه به خود افراسیاب انداخت و سینه یا حلق او را با تیر شکافت. این روایت، هم تبار است با آن روایت‌های کهن‌تر فارسی میانه که مطابق آن، زاب، افراسیاب را سپوخت و باران آورد (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۴۴ و بندهش، ۱۳۸۰: ۱۳۹). این نشان می‌دهد که آرش و زاب، پیوسته در حال تبدیل و تبدل به هم بوده‌اند و اسطوره ایزد روشنایی که دیو تاریکی و خشک‌سال را می‌سند و می‌سپوزد، گاه به پهلوان منسوب می‌شود و گاه در سلسله طولی اسباب، بالا می‌رود و به پادشاه منسوب می‌شود.

جابه‌جایی زمانی در روایت تیرافکنی با بُعد بیشتر نیز اجرا شده است و در تاریخ‌گزیده، این رخداد به زمان کیقباد منسوب است و آرش تیرافکن، پسر اوست (مستوفی، ۱۳۶۲: ۸۷). هر چند که این جابه‌جایی به احتمال زیاد، نتیجه اشتباه شدن نام آرش کمانگیر با نام دو پسر کیقباد است که هر دو آرش بودند، اما گویای حقیقتی دیگر نیز هست؛ کیقباد، خود نیز از ایزدان روشنایی باران‌آور مرزنامست؛ زیرا از کوه آمد و افراسیاب را راند و آب و گیاه را به ایران باز آورد (گردیزی، ۱۳۴۷: ۹ و ابن اثیر، ۱۳۴۷: ۲۷).

۳-۵. پیکره‌گردانی اسطوره ایزد روشنایی کمان‌دار از آرش به زاب

گاه، گشت اسطوره از جنس پیکره‌گردانی است و اسطوره ایزد روشنایی، مستقیماً در پیکره زاب تجلی می‌یابد. در متنی پهلوی می‌خوانیم که افراسیاب، هفت سال منوچهر را در کوه، حصار داد و از شومی او در ایران باران نبارید. پس اورمزد بر زبان ایزد اسفندارمذ، منوچهر را پیام داد که زاب را نزد افراسیاب بفرستد و زاب چون به افراسیاب رسید، با او به تیر افکندن پیمان کرد و آن سان که اسفندارمذ گفته بود، در روز تیر از ماه تیر، نام اورمزد به زبان آورد و تیر انداخت و ایزد باد آن تیر را به فرمان اورمزد تا جیحون برد و در آن روز باران بیرون از اندازه بارید و مردمان جشن گرفتند (بررسی دستنویس م. او/ ۲۹، ...، ۱۳۸۷: ۳۶۲-۳۶۷). این متن پهلوی با وجود برخی آثار نوبودگی، بازنویسی متنی کهن‌تر از زبان پهلوی است. به لحاظ ساختار روایت نیز با روایتی به شدت اساطیری مواجهیم؛ زیرا حضور ایزدان و مداخله‌شان در زندگانی مردمان، بسیار پررنگ است. از این لحاظ، زمان شکل‌گیری این روایت، بسیار

دیرینه است و چنان که مشاهده می‌شود، اسطوره ایزد روشنایی به جای ظهور در پیکره آرش در پیکره زاب، اجرا می‌شود. در این متن، با همان روایت متداول اسطوره آرش که در منابعی چون آثارالباقیه (بیرونی، ۱۳۸۹: ۲۴۹ و ۲۵۰) نقل می‌شود، مواجهیم که این بار به تمامی به زاب منسوب شده است.

با نظر به این متن پهلوی و روایت مینوی خرد که زاب، افراسیاب را می‌سپوزد و باران می‌آورد، تبادل و تبدل اسطوره‌های زاب و آرش دست کم از دوره ایرانی میانه رواج داشته است و در دوره ایرانی نو نیز به گواهی روایت‌های دینوری، ابن مسکویه و ثعالبی، روایتی آشنا بوده است و این دو اسطوره، بدیل هم و روایتی از اسطوره ایزد روشنایی دانسته می‌شدند که با افکندن تیر و سپوختن دیو-ازدهای تاریکی، آب و مرز را به میهن‌های آریایی باز می‌آورده است. بر این اساس، نیامدن نام آرش در آن موضع از شاهنامه که انتظارش می‌رود نیز به سبب خویشاوندی روایت شاهنامه و این دسته از منابع است و روایت شاهنامه را باید نتیجه تبادل و تبدل اسطوره آرش و اسطوره زاب دانست که دست کم از دوره ایرانی میانه، نمونه داشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

آرش از گروه ایزدان روشنایی آب‌فزای مرزنامی هندوایرانی است که نشانه‌های حضور او در اسطوره‌های هندواروپایی نیز تشخیص‌پذیر است. نام و یاد و نقش این ایزد در میان تبارهای هندوایرانی شهرت و محبوبیت بسیار داشته است؛ با این حال، شاهنامه فردوسی از نام آرش در آن بازه زمانی که انتظارش می‌رود، خالی است و همین موجب شده است که شاهنامه پژوهان، دلایلی چند برای این مسئله ذکر کنند.

آنچه در این مقاله، پیشنهاد و بررسی شد، این است که بی‌توجه به حضور و غیاب نام آرش، پی‌رنگ اسطوره او تحلیل و سپس در شاهنامه جست‌وجو شود. آرش از گروه ایزدان روشنایی آب‌فزای مرزنا و هم‌خانواده انبوهی از ایزدان و ایزدمردمان آریایی چون میثره، تشر، ویشنو، جم، فریدون، کیقباد و کیخسرو است. این ایزد در اساطیر هندوایرانی و از جمله

در شاهنامه، متناوباً پس از چیرگی خشک سال و تیرگی بر میهن های آریایی، ظهور می کند و با پس راندن اهریمن و دیو، روشنایی، مرز و آب را باز می آورد.

یکی از ادوار چیرگی خشک سال و تاریکی بر ایران و ناپدید شدن مرز و آب، دوران فترات اواخر پادشاهی منوچهر است. این دوران در شاهنامه با آمدن زاب و راندن افراسیاب و بازآوردن مرز و آب، پایان می یابد. علت یاد نشدن از آرش در این دوره که دوره زندگی و مرگ آرش بوده است، می تواند نوع روایتی باشد که درباره این دوره زمانی در اختیار فردوسی بوده است؛ روایتی که حاصل تبادل و جابه جایی آرش و زاب بوده است. داستان زاب و آرش، دارای یک محتوا است و هر دو به یک رخ داد یعنی ظهور ایزد روشنایی و راندن دیو و بازآوردن آب و مرز اشاره دارند. در حقیقت، یک رخداد در سلسله طولی علل، گاه به پهلوان منسوب شده است و گاه به پادشاه. این تغییر انتساب طولی یا گشت اسطوره یا تبادل و گفت و گو میان دو روایت، دست کم از دوره ایرانی میانه نمونه دارد و در دوره اسلامی، روایتی آشنا و دارای نمونه بوده است. روایت فردوسی در شاهنامه را می توان از همین خانواده و دنباله ای از یک روایت فارسی میانه انگاشت که زاب، تیر انداخت و آب و مرز را بازآورد و همین روایت است که ابن مسکویه، دینوری و ثعالبی نیز به نقل آن پرداخته اند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Ebrahim Vasheghani Farahani <https://orcid.org/0000-0002-1180-1693>

منابع

- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی جزری. (۱۳۴۷). اخبار ایران از الکامل ابن اثیر. ترجمه محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن مسکویه، ابوعلی احمد. (۱۳۷۳). تجارب الامم فی اخبار ملوک العرب و العجم. به تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلانتری. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

الیاده، میرچا. (۱۳۶۲). *چشم‌اندازهای اسطوره*. ترجمه جلال ستاری. تهران: انتشارات توس.
[-]. (۱۳۷۸). *بررسی دستنویس م. او ۲۹: داستان گرشاسب، تهمورس، و جمشید گلشاه و متن‌های دیگر*.
آوانویسی و ترجمه از کتابیون مزداپور. چاپ اول: تهران: انتشارات آگاه.
بلعمی، ابوعلی محمد. (۱۳۵۳). *تاریخ بلعمی*. تصحیح محمدتقی بهار. به کوشش محمد پروین گنابادی.
تهران: انتشارات زوآر.

[-]. بندهش. (۱۳۸۰). *فرنیغ‌دادگی*. گزارش مهرداد بهار. تهران: انتشارات طوس.
بهار، مهرداد. (۱۳۷۳). *گفت‌وگو با مهرداد بهار*. کلک، (۵۴)، ۱۷۰-۲۳۳.
بهار، مهرداد. (۱۳۷۶). *جستاری چند در فرهنگ ایران*. تهران: انتشارات آگاه.
بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۹). *آثارالباقیه*. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: انتشارات امیرکبیر.
تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: انتشارات
سخن.

ثعالبی، عبدالملک، ابومنصور. (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالبی مشهور به غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم* (پاره
نخست: ایران باستان). پیش‌گفتار و مقدمه از محمد فضائلی. تهران: انتشارات نقره.
جبری، سوسن و کهریزی، خلیل. (۱۳۹۱). *غیبت آرش کمانگیر در شاهنامه*. ادب پژوهی، ۶(۲۱)، ۱۴۱-
۱۶۹. [DOR: 20.1001.1.17358027.1391.6.21.6.8]

جلالی نائینی، سیدمحمدرضا. (۱۳۷۵). *فرهنگ سنسکریت-فارسی*. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم
انسانی و مطالعات فرهنگی.

حمزه اصفهانی، ابو عبدالله. (۱۳۴۶). *تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیاء)*. ترجمه
دکتر جعفر شعار. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۸). *گل رنج‌های کهن*. به کوشش علی دهباشی. چاپ اول. تهران: انتشارات
ثالث.

خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۶). *چرا داستان آرش کمانگیر در شاهنامه نیست؟* نامه فرهنگستان، (۶۱)،
۱۴۳-۱۶۱.

دریایی، تورج. (۱۳۸۲). *دیدگاه‌های موبدان و شاهنشاهان ساسانی درباره ایران شهر*. نامه ایران باستان،
۳(۲)، ۱۹-۲۷.

دریایی، تورج. (۱۳۹۲). *آرش شواتیر که بود*. مجله بخارا، (۹۵ و ۹۶)، ۱۶۷-۱۷۶.

دمزیل، ژرژ. (۱۳۵۴). ایدئولوژی تقسیم سه گانه هندواروپایی‌ها. ترجمه غفار حسینی. *مجله نگین*، ۴(۱۲۹)، ۲۹-۴۳.

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود. (۱۳۴۶). *اخبار الطوال*. ترجمه صادق نشأت. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

[۱-]. (۱۳۶۷). *روایت پهلوی*. ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. سالمیان، غلامرضا و کهریزی، خلیل. (۱۳۹۵). تحلیل توتم خرس در ایران باستان. *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۱۲(۴۳)، ۱۵۳-۱۸۳.

[DOR: 20.1001.1.20084420.1395.12.43.5.0]

علی ضیاءالدینی دشتخاکی و پورخالقی چترودی، مه دخت. (۱۳۹۳). آرش کمانگیر و ویشنو.

پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، ۲(۲)، ۱۰۵-۱۳۷. [DOR:

20.1001.1.23452366.1393.2.2.3.8]

طاهری شهاب، سیدمحمد. (۱۳۲۵). آرش کمانگیر و جشن تیرگان. *مجله جلوه*، (۱۵ و ۱۶)، ۱۹۷-۲۰۷. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). *تاریخ طبری*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات اساطیر.

فردوسی، ابوالقاسم. *شاهنامه* (دفتر یکم). به کوشش جلال خالقی مطلق. نیویورک: بنیاد میراث ایران. فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴/۲۰۰۵). *شاهنامه* (دفتر ششم). به کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار. نیویورک: بنیاد میراث ایران.

[۱-]. (۱۳۶۹). *کارنامه اردشیر بابکان*. ترجمه قاسم هاشمی نژاد. چاپ اول. تهران: نشر مرکز.

کارنوی، آلبرت جوزف. (۱۳۸۳). *اساطیر ایرانی*. ترجمه احمد طباطبایی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۷). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. تهران: انتشارات امیرکبیر. گردیزی، ابوسعید عبدالحی. (۱۳۴۷). *زین‌الانبار*. به تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

[۱-]. (۱۳۶۶). *گزیده‌های زادسپرم*. به کوشش محمدتقی راشد محصل. تهران: موسسه مطالعات علمی و فرهنگی.

لوکونین، ولادیمیر گریگوریوویچ. (۱۳۶۵). *تمدن ایران ساسانی*. ترجمه عنایت‌الله رضا. تهران: شرکت علمی و فرهنگی.

لوی استراوس، کلود. (۱۳۸۰). *اسطوره و تفکر مدرن*. ترجمه فاضل لاریجانی و علی جهان‌پولاد. تهران: انتشارات فروزان روز.

- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). *تاریخ گزیده*. به اهتمام عبدالحسین نوایی. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۴۴). *مروج الذهب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مشکور، محمدجواد. (۱۳۷۸). جست‌وجوی نام پادشاهان اشکانی در *شاهنامه* و پهلوان‌نامه‌های کهن، *مجموعه مقالات نامه باستان*، به اهتمام سعید میرمحمد صادق و نادره جلالی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- [۱۳۵۴]. [-]. *مینوی خرد*. ترجمه احمد تفضلی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- واشقانی فراهانی، ابراهیم. (۱۳۹۹). *داستان آرش*، بازمانده ایزد روشنایی کماندار در اقوام هندواروپایی باستان. *دوفصلنامه مطالعات شبه قاره*، ۱۲(۳۹)، ۲۶۳-۲۸۲. [DOI: 10.22111/JSR.2020.5569]
- ورمازرن، مارتین. (۱۳۸۷). *آیین میترا*. ترجمه بزرگ نادرزاد. تهران: انتشارات چشمه.
- [۱۳۷۶]. [-]. *وندیداد*. به کوشش هاشم رضی. چاپ اول. تهران: انتشارات سوره.
- هینلز، جان راسل. (۱۳۷۳). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. چاپ سوم. تهران: انتشارات آویشن و انتشارات چشمه.
- یارشاطر، احسان. (۱۳۶۸). *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی* (جلد سوم، بخش اول و دوم). به سرپرستی حسن انوشه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- [۱۳۷۷]. [-]. *یشت‌ها*. تفسیر و تألیف ابراهیم پورداوود. دو جلد. چاپ اول. تهران: انتشارات اساطیر.

English References

- Dumezil, G. (1952). *Les dieux Indo-europeens*. Paris: P.U.F.
- _____. (1988). *Mitra-Varuna: An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*. Translated by Derek Coltman. New York: Zone Books.
- Noldeke, Th. (1881). Der best der arischen Pfeilschützen in Avesta und im Tabari. *ZDMG*, Bd. 35. p. 445-447.
- Orel, V. (2003). *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden: Brill.
- Panaino, A. (1995). *Tištrya: The Iranian Myth of the star Sirius*. (Part2). Roma: Istituto Italiano Per il Medio ed Estremo Oriente.
- Sturluson, S. (2014). *Gilfaginning*. Geirmundur Orri Sigurdsson.

Turville-Petre, E. O. G. (1964). *Myth and Religion of the North: The Religion of Ancient Scandinavia*. Westport: Praeger.

Translated References to English

- Bahar, M. (1994). Goftogoo ba Mehrdad e Bahar. *Kelk Magazine*, 54, 170-233. [In Persian]
- Bahar, M. (1997). *jostari chand dar farhang e Iran*. Tehran: Agah Publishing.
- Bal'ami, A. A. M. (1974). *Tarikh e Balami*. Correction of Mohammad Taqhi Bahar. by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Zwwar Publishing. [In Persian]
- [-]. *Barrasi dastnevis e M.O29: dastan e Garshasb, Tahmouras, o Jamshid e gelshah o matnhaye digar*. (1999). By Ktayoone e mazdapour. First edition. Tehran: Agah Publishing. [In Persian]
- [-]. (2001). *Bondahesh*. Farnbagh Dadegi. Translated by Mehrdad e Bahar. Tehran: Tous Publishing. [In Persian]
- Birooni, A. (2010). *Asarolbaghieh*. Translated by akbar danaseresh. Tehran: Amir kabir Publishing. [In Persian]
- Carnoy, A. J. (2004). *Asatir e irani*. Translated by Tabataba'I, A. Tehran: Scientific and Cultural Publishing. [In Persian]
- Daryaei, T. (2003). Didgahhaye moobadan o shahanshahan e sasani darbareye Iranshahr. *Nameye Iran e bastan*, 3(2), 19-27. [In Persian]
- Daryaei, T. (2013). Arash e Shivatir. *Bokhara*, (95&96), p. 167-176. [In Persian]
- Dinevari, A. H. A. ebn. D. (1967). *Akhbarotteval*. Translated by Sadegh e Nashatt. Tehran: Bonyad e farhang e Iran. [In Persian]
- Dumezil, G. (1975). Ideologhi e taghsime seganeyeye hendoorooopaeiha. Translated by Ghaffar e Hosseini. *Negin Magazine*, 4(129), 29-43.
- Ebn e asir, E. A. A. J. (1970). *Akhbar e iran az alkamel e Ebn e asir*. Translated by Mohammad Ebrahim e Bastani e Parizi. Tehran: Tehran University Publishing. [In Persian]
- Ebn e meskawayh, A. A. A. (1994). *Tajarebolomam fi akhbar e mollokel arab val ajam*. By Anzabinejhad, R. & Kalantari, Y. Mashhad: Mashhad university Publishing. [In Persian]
- Eliade, M. (1983). *Chashmandazhaye Ostoore*. Translated by Sattari, J. Tehran: Thought of the Day Publishing. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (1987). *Shahname* (vol.1).by Khaleghi Motlagh, J. New York: Bibliotheca persica Publishing. [In Persian]

- Ferdowsi, A. (2005). *Shahname* (vol.6). by Khaleghi Motlagh, J. & Omidsalar, M. New York: Bibliotheca persica Publishing. [In Persian]
- Gozidehaye Zadsparam*. (1987). by Taghi Rashed Mohassel, M. Tehran: Moasseseye motaleat e elmi o farhangi. [In Persian]
- Hamze Esfahani. (1967). Abu Abdollah Hamze ibn Hasan. *Tarikh e payambaran va shahan (Seni Molook el arz e val anbiya)*. translated by She'ar, J. Tehran: Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Hinnells, J. R. (1994). *Shenakht e asatir e iran*. Translated by Amouzgar, Zh. & Tafazzoli, A. Tehran: Avishan Publishing and Cheshme Publishing. [In Persian]
- Jabri, S. and Kahrizi, K. (2012). "The Absence of Arash Kamângir in Shâhnâme. *Adab Pazhuhi*, 6(21), 141-169. [DOR: [20.1001.1.17358027.1391.6.21.6.8](https://doi.org/10.1001.1.17358027.1391.6.21.6.8)] [In Persian]
- Jalali Naeini, M. R. (1996). *Farhang e Sâskrit-farsi*. Tehran: Pajhooheshgah e oloom e ensani o motaleat e farhangi. [In Persian]
- Karnameye Ardeshir e babakan*. (1990). Translated by Hasheminejad, Gh. Tehran: Nashre markaz. [In Persian]
- Khaleghi M, J. (2009). *Gol e Ranjhaye Kohan*. By Dehbashi, A. First edition. Tehran: Sales Publishing. [In Persian]
- Khatibi, A. (2017). Chera dastan e Arash e kamangir dar Shahname nist?. *Nameye farhangestan*, (61), 161-143. [In Persian]
- Lévi-Strauss, C. (2001). *Ostoore va Tafakkor e Modern*. Translated by Larijani, F. and Jahanpoolad, A. Tehran: Forozan Rooz Publishing. [In Persian]
- Lukonin, V. G. (1986). *Tamaddon e Iran e sasani*. Translated by Reza, E. A. Tehran: Sherkat e Elmi o Farhangi. [In Persian]
- Mashkur, M. J. (1999). Jostojooye nam e padeshahan e ashkani dar Shahname va pahlavannamehaye kohan, *Mjmooe maghalat e nameye bastan* , by Mir Mohammad Sadegh, S. and Jalali, N. Tehran: Pazhooheshgah e oloom e ensani va motaleat e farhangi. [In Persian]
- Masoudi, A. A. ebn. H. (1965). *Morooj Al-zahab*. Translated by Payandeh, A. Two volumes. Tehran: Translation and Publishing House. [In Persian]
- [-]. (1975). *Minooye kherad*. Translated by Tafazali, A. Tehran: Bonyad e farhang e Iran. [In Persian]
- Mostowfi, H. (1983). *Tarikh e gozide*. by Navaie, A. First Edition. Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]

- [-]. (1988). *Ravayat e Pahlavi*. Translated by Mirfkhrazi, M. Tehran: Moasseseye motaleat va tahghighat e farhangi. [In Persian]
- Saalabi, A. A. (1989). *Tarikh e saalabi mashhoor be ghorar e akhbar e molook alfors va siyarehem (part1: ancient Iran)*. By Fazaeli, M. Tehran: Noghre Publishing. [In Persian]
- Salemian, Gh. and Kahrizi, Kh. (2016). Totem of Bear in Ancient Iran. *Mytho-Mystic Literature*, 12(43), 153-183. [DOR: [20.1001.1.20084420.1395.12.43.5.0](https://doi.org/10.1001.1.20084420.1395.12.43.5.0)] [In Persian]
- Tabari, M. ebn. J. (1983). *Tarikh e tabari*. Translated by Payande ., A. Tehran: Asatir Publishing. [In Persian]
- Tafazzoli, A. (1997). *Tarikh e adabiat e Iran e pish az eslam*. by Amoozqar, Zh. Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]
- Taheri shahab, S. M. (1946). Arash e kamangir o jashn e torgan. *Jelve Magazine*, (15&16), 197-207. [In Persian]
- Vasheghani Farahani, E. (2020). The story of Arash, a Survivor of the myth: "God of Archer Lighting" in the ancient Indo-European tribes. *Journal of Subcontinent Researches*, 12(39), 263-282. [DOI: [10.22111/JSR.2020.5569](https://doi.org/10.22111/JSR.2020.5569)] [In Persian]
- Vermaseren, M. (2008). *Aein e Mitra*. Translated by Bozorg e Naderzade. Tehran: Cheshmeh Publishing. [In Persian]
- Yarshater, E. (1989). *Tarikh e iran az seloukian ta foroopashi e dowlat e sasani (vol 3, part 1&2)*. By Anoushe, H. Tehran: Amir kabir Publishing. [In Persian]
- [-]. *Yashtha*. (1998). Translated by Poordavood, E. Two Volumes. First edition. Tehran: Mythology Publishing. [In Persian]
- Zia-o-diny Dast-khaki, A. & Pour-khaleqi Chartroody, M. (2014). Arash-e Kamangir and Vishnu. *Comparative Literature Research*, 2(2), 105-137. [DOR: [20.1001.1.23452366.1393.2.2.3.8](https://doi.org/10.1001.1.23452366.1393.2.2.3.8)] [In Persian]

استناد به این مقاله: واشقانی فراهانی، ابراهیم. (۱۴۰۳). پیوند پادشاهی زاب طهماسب و اسطوره آرش کمانگیر. متن پژوهی ادبی، ۲۸(۱۰۱)، ص آغاز-ص پایان.

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.